

ΕΛΛΗΝΙΚΑ

ΦΙΛΟΛΟΓΙΚΟ ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΚΑΙ ΛΑΟΓΡΑΦΙΚΟ
ΠΕΡΙΟΔΙΚΟ ΣΥΓΓΡΑΜΜΑ

Ioannis Deligiannis
Flann O'Brien's Lucianism in 'WAAMA, etc.'
from *The Best of Myles*

Βασίλης Λεντάκης
Δάφνης και Χλόη του Λόγγου και του Λάσκου

Αικατερίνη Κορολή
Στρατηγικές αξιολόγησης στις ιδιωτικές παπυρικές επιστολές
της ύστερης αρχαιότητας. Η περίπτωση του αιτήματος

Guy (Michel) Saunier
Παρατηρήσεις για τα τέσσερα στοιχεία της φύσης
στα ελληνικά δημοτικά τραγούδια

W. Puchner
Οι θεατρικές μεταφράσεις του Γεωργίου Σακελλαρίου (1767-1836).
Κόδρος (1786 ανέκδοτο), Τηλέμαχος και Καλυψώ,
Ορφεύς και Ευρυδίκη (Βιέννη 1796)

Μιχαήλ Πασχάλης
«Ο ήλιος κυκλοδιωκτος». Οι ταπεινές αφετηρίες του υψηλού

Μαρία Παπαδήμα
Ο πορτογαλόφωνος Καβάφης. Μεταφράσεις,
αναμεταφράσεις, αναδράσεις

Maurizio Perugi
Για το ποιήμα «Γιάννης Κητς» του Άγγελου Σικελιανού

Αντώνης Ι. Θαβώρης
Χολομώντας. Η ετυμολογία του ονόματος

ΣΥΜΜΙΚΤΑ, ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΣΙΕΣ

ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΑ ΤΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ ΜΑΚΕΔΟΝΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

ΕΛΛΗΝΙΚΑ

ΦΙΛΟΛΟΓΙΚΟ ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΚΑΙ ΛΑΟΓΡΑΦΙΚΟ
ΠΕΡΙΟΔΙΚΟ ΣΥΓΓΡΑΜΜΑ

ΤΟΜΟΣ ΕΞΗΚΟΣΤΟΣ ΤΕΤΑΡΤΟΣ
(2014)

ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ
ΕΘΝΙΚΗΣ ΑΜΥΝΗΣ 4

Η Έξοδος, τ. Γ΄. Μαρτυρίες από τις επαρχίες του Μεσόγειου Πόντου, πρόλογος-επιστ. επιμ. Πασχάλης Μ. Κιτρομηλίδης, εκδοτική ομάδα: Σταύρος Θ. Ανεστίδης, Μαρία Α. Γαβρίλη, Βερονίκη Δαλακούρα, Ματούλα Κουρουπού, Ελευθερία Κυφωνίδου, Μαργαρίτα Πουτουρίδου, Μιράντα Τερζοπούλου, Αθήνα, Κέντρο Μικρασιατικών Σπουδών, 2013, σελ. 693.

Το Κέντρο Μικρασιατικών Σπουδών (στο εξής: ΚΜΣ), συνεπές στους στόχους που έθεσαν οι ιδρυτές του Μέλπω και Octave Merlier, μας προσφέρει τον τρίτο τόμο της *Εξόδου* με 183 μαρτυρίες προσφύγων ποντιακής καταγωγής που κατοικούσαν σε 139 οικισμούς της μικρασιατική ενδοχώρας. Η εργώδης προσπάθεια για την έκδοση του ανά χείρας τόμου υλοποιήθηκε χάρη σε χορηγία του Ιδρύματος Ωνάση.

Θυμίζουμε ότι ο πρώτος τόμος της *Εξόδου* (σελ. 363) εκδόθηκε το 1980 και περιλάμβανε μαρτυρίες προσφύγων από ελληνικούς οικισμούς των δυτικών παραλιών της Μικράς Ασίας, ενώ ο δεύτερος τόμος είδε το φως δύο χρόνια αργότερα (1982, σελ. 541) με μαρτυρίες από οικισμούς της κεντρικής και νότιας Μ. Ασίας (της Καππαδοκίας κατά το μεγαλύτερο ποσοστό). Η χρονική απόσταση που μεσολάβησε μέχρι την έκδοση του τρίτου τόμου της *Εξόδου* οφείλεται στον «όγκο» και την «πολυμέρεια του υλικού» που αφορά τον Πόντο, όπως μας πληροφορεί στον Πρόλογό του ο Διευθυντής του ΚΜΣ καθηγητής Πασχάλης Κιτρομηλίδης. Πρόκειται συγκεκριμένα για υλικό που οφείλεται σε 1747 πληροφορητές που προέρχονταν από 795 οικισμούς διεσπαρμένους στα βόρεια μικρασιατικά παράλια, από το βιλαέτι της Κασταμονής, το σαντζάκι του Τζανίκ (Σαμφούντας) και το βιλαέτι της Τραπεζούντας μέχρι τα ρωσοτουρκικά σύνορα των πρώτων δεκαετιών του 20ού αιώνα, αλλά και στην ενδοχώρα, από τα βιλαέτια της Άγκυρας, της Σεβάστειας (απ' όπου και η πλειονότητα των πληροφορητών του τόμου) μέχρι τους ευάριθμους οικισμούς Ελλήνων ποντιόφωνων στο βιλαέτι του Ερζερούμ, αρμενόφωνων στο βιλαέτι Ελαζίζ και ποντιόφωνων, αραβόφωνων και τουρκόφωνων στο βιλαέτι του Ντιαρμπεκίρ. Στη γεωγραφική αυτή διασπορά πρέπει να προστεθούν και οι πολυάριθμοι οικισμοί των πρώην οθωμανικών αλλά υπό ρωσική κυριαρχία (1878-1918) περιοχών του Καρς και του Αρταχάν στον Καύκασο.¹ Η πρόθεση του ΚΜΣ ήταν ο υπό

---

1. Θυμίζουμε ότι τα γενικώς αποδεκτά όρια του ιστορικού Πόντου ταυτίζονταν με το βιλαέτι της Τραπεζούντας και τμήμα των βιλαετίων Κασταμονής, Σεβάστειας και Ερζερούμ.

παρουσίαση τόμος να αποτελέσει την αρχή μιας τριλογίας, που θα καλύπτει ή θα αντιπροσωπεύει μαρτυρίες από ολόκληρο τον Πόντο. Ευχόμαστε ο σχεδιασμός αυτός να υλοποιηθεί το συντομότερο.

Στον τρίτο αυτό τόμο της Εξόδου τηρείται, με ελάχιστες αλλαγές, η κύρια δομή της σειράς: Στον κατατοπιστικό Πρόλογο του Π. Κιτρομηλίδη και μετά τον καθιερωμένο Πίνακα περιεχομένων προστέθηκε μικρό απόσπασμα από τον αρχικό Πρόλογο του μακαρίτη καθηγητή Γεώργιου Τενεκίδη (Η Εξόδος, τ. Α', σ. λ'), το οποίο μας θυμίζει τις αρχές που τηρήθηκαν κατά τη συγκέντρωση των μαρτυριών για την πιστή καταγραφή του λόγου των πληροφορητών. Στο τέλος κάθε μαρτυρίας σημειώνεται το όνομα του συνεργάτη του ΚΜΣ που πήρε τη συνέντευξη (κάτι που δεν υπήρχε στους προηγούμενους τόμους) και η ημερομηνία της συνέντευξης. Στο κείμενο παρεμβάλλεται φωτογραφικό υλικό: οι άνθρωποι και όσα άφησαν στην πατρίδα που στερήθηκαν, σπίτια, σχολεία, εκκλησίες.

Χρήσιμη και χρηστική αποδεικνύεται η Βιβλιογραφία, αλλά και το εμπλουτισμένο, σε σχέση με τους προηγούμενους τόμους, Γλωσσάριο. Ακολουθώντας την παράδοση των δύο προηγούμενων εκδόσεων της σειράς, ο τόμος κλείνει με τον Πίνακα ονομάτων των συνεργατών και παραπομπή στις συνεντεύξεις που έλαβαν. Η χρονική διάρκεια της συλλογής τους τοποθετείται στα χρόνια 1949-1976.

Στο κύριο μέρος του έργου ξεδιπλώνεται ο χάρτης (πρβ. ένθετος στο τέλος του βιβλίου) των 25 συνολικά οικιστικών περιφερειών, από το δυτικό τμήμα της μικρασιατικής ενδοχώρας μέχρι τις ανατολικότερες εσχατιές της. Κάθε ενότητας προηγείται κατατοπιστικό σημείωμα με τα διαθέσιμα από τη βιβλιογραφία στοιχεία για την περιοχή: διοικητική ένταξη, πληθυσμιακή σύνθεση, ασχολίες των κατοίκων με έμφαση στην παρουσία και την εκκλησιαστική, εκπαιδευτική, πολιτισμική οργάνωση των εκεί Ελλήνων. Οι γενικές αναφορές σε κάθε περιφέρεια συμπληρώνονται με καίριες σημειώσεις και σχόλια για τους επιμέρους οικισμούς. Ενδιάμεσα έχουμε την κατάθεση ψυχής των προσφύγων που μοιράζονται μαζί μας την Οδύσσεια της Εξόδου από τις πατρογονικές τους εστίες, αλλά και την Οδύσσεια της Εισόδου σε μια άγνωστη για τους πολλούς, ιδεατή για κάποιους άλλους, πατρίδα.

Το ιστορικό πλαίσιο² μέσα στο οποίο συνωθούνται οι μνήμες σημα-

Η δημιουργία ποντιακών οικισμών εκτός των ιστορικών ορίων του Πόντου οφειλόταν τόσο στην αναζήτηση νέων μεταλλοφόρων κοιτασμάτων μετά την εξάντληση εκείνων της ποντιακής ενδοχώρας (περιοχή Αργυρούπολης/Γκιουμουσχανέ) όσο και στις αθρόες μετακινήσεις Ελλήνων του Πόντου στις Καυκασιανές περιοχές του Καρς, του Αρταχάν και του Βατούμ, οι οποίες είχαν παραχωρηθεί για 40 χρόνια στους Ρώσους με τη Συνθήκη του Βερολίνου (1878).

2. Αναφερόμαστε φυσικά στο τμήμα των μαρτυριών που επιλέχθηκε για παρουσίαση από τις σελίδες της Εξόδου. Υπενθυμίζουμε ότι το αποθησαυρισμένο στο ΚΜΣ υλικό καλύπτει πολλές άλλες όψεις της ζωής στις πατρίδες τους.

τοδοτείται από το τέλος των Βαλκανικών Πολέμων, τον Μεγάλο Πόλεμο και τη Μικρασιατική εκστρατεία και καταστροφή, οδυνηρά αισθητή στους πιο πολλούς. Σε ελάχιστους μόνο απ' αυτούς ήταν ορατή η απόφαση των Νεότουρκων για απαλλαγή από τους μη ενσωματωμένους στην αυτοκρατορία χριστιανικούς πληθυσμούς, καθώς είχε δρομολογηθεί ήδη από τη χαμιτική περίοδο (τελευταίες δεκαετίες του 19ου αι.) η μετάλλαξη της οθωμανικής αυτοκρατορίας σε έθνος-κράτος κατά τα ευρωπαϊκά πρότυπα. Η πορεία αυτή, της οποίας οι ρυθμοί επιταχύνθηκαν με την επικράτηση των Νεοτούρκων (1908), φάνηκε να ολοκληρώνεται με την επιτυχία του κινήματος του Κεμάλ (1919-1922) και την απόφαση για την «Ανταλλαγή των πληθυσμών» (Σύμβαση Λοζάνης, 30 Ιανουαρίου 1923).

Οι πληροφορητές προέρχονται από οικισμούς της ορεινής, σχεδόν κατά το μεγαλύτερο μέρος της, μικρασιατικής ενδοχώρας, στην οποία ωστόσο βίωσαν με διαφορετικό τρόπο τις επιπτώσεις των ιδεολογικοπολιτικών και πολεμικών αναμετρήσεων. Από την άποψη αυτή, με βάση δηλαδή τις μαρτυρίες της Εξόδου που έχουν καταχωρηθεί στον παρόντα τόμο, θα μπορούσαμε να διακρίνουμε τουλάχιστον τέσσερις κατηγορίες εμπειριών, στις οποίες καθοριστικό ρόλο έπαιξε η θέση του οικισμού.

Με κατεύθυνση από τα δυτικά προς τα ανατολικά, ξεχωρίζουμε:

(α) Τους οικισμούς που βρίσκονταν σε περιοχές στις οποίες δρούσαν ομάδες ατάκτων Τούρκων και Ελλήνων ανταρτών. Αναφερόμαστε συγκεκριμένα στην ενδοχώρα της διοίκησης Τζανίκ (Σαμφούντας), η οποία είχε αποσπασθεί διοικητικά από το βιλαέτι της Τραπεζούντας λίγο πριν από την έκρηξη του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου. Πολλές από τις μαρτυρίες αναφέρονται σε εκτοπισμούς, δηώσεις και κάψιμο των ελληνικών οικισμών, σε καταφυγή των κατοίκων στα βουνά, διαβίωση σε σπηλιές, υπό την προστασία των Ελλήνων ανταρτών.³ Από τις περισσότερο ακραίες περιπτώσεις εγκληματικής συμπεριφοράς, επί Κεμάλ, αναφέρουμε την τύχη των κατοίκων του οικισμού Πειλιναλατζά (στην περιοχή της Λαοδίκειας) που οι κάτοικοί του δεν κατάφεραν να το εγκαταλείψουν εγκαίρως: «τους προλάβανε στο χωριό μέσα, τους κλείσανε μέσα στην εκκλησία τους και βάλανε φωτιά και τους κάψανε. Ούτε ένας δεν γλύτωσε απ' αυτούς» (σ. 157). Όσοι προλάβαν να καταφύγουν στο βουνό, ειδοποιημένοι κάποτε από τους Τούρκους γείτονές τους, περιγράφουν τον τρόπο επιβίωσής τους σε σπηλιές (χαρακτηριστικά όσα περιλαμβάνονται στη σ. 217) υπό την προστασία των Ελλήνων ανταρτών. Άλλωστε, η τύχη τους ήταν προδιαγεγραμμένη, καθώς αρκετά χωριά είχαν ήδη δικούς τους αντάρτες, φυγόστρατους συνήθως, από την αρχή σχεδόν του πολέμου. Μαθαίνουμε για την οργάνωση του αντάρτικου, τη συμπεριφορά των ανταρτών, τους

3. Ενδιαφέρουσα ανάλυση του φαινομένου με χρήση της πιο πρόσφατης βιβλιογραφίας και μαρτυριών βλ. στο Νίκος Μαραντζίδης, *Γιασασίν Μιλλέτ, Ζήτω το Έθνος*, Ηράκλειο, ΠΕΚ, 2001, σσ. 57-83.

λόγους καταφυγής στην παρανομία, όπως τη βίωσαν και την ερμήνευσαν κάποιοι από αυτούς (βλ. σσ. 209-210). Σημάδια ανελέητης βίας είχε αφήσει σε πολλούς από τους οικισμούς ο γνωστός, στους ιστορικούς, συνεργάτης του Κεμάλ Τοπάλ Οσμάν, που μνημονεύεται από πολλούς πληροφορητές.

Στις περιπτώσεις εκτοπισμών έκδηλος ήταν ο φόβος ότι το μέτρο ήταν προσχηματικό και ότι οι εκτοπιζόμενοι θα είχαν την τύχη των Αρμενίων (σ. 159). Στις «πορείες θανάτου» κατά τη διάρκεια των οποίων οι απώλειες σε ζώες ήταν δραματικές (βλ. όσα περιέχονται στις σσ. 198-199), δινόταν η δυνατότητα στους νεότερους να εργαστούν περιστασιακά σε περιοχές που στάθμευαν για κάποιο διάστημα. Η είδηση της ανταλλαγής έφτασε σε πολλούς από αυτούς στον τόπο του εκτοπισμού τους. Έτσι ήταν υποχρεωμένοι να αναζητήσουν τα πλησιέστερα προς τον τόπο εκτοπισμού τους λιμάνια, όπως συνέβη στην περίπτωση των κατοίκων του οικισμού Ζά(α)να. Η Έξοδος υλοποιήθηκε μέσω του λιμανιού της Βηρρτού (σσ. 172-176).

(β) Τους οικισμούς που βρίσκονταν στα ανατολικότερα όρια της ποντιακής ενδοχώρας (περιοχή Αργυρούπολης), στο δρόμο εισόδου των ρωσικών στρατευμάτων και των ρωσοτουρκικών συγκρούσεων: «Αι επιδρομαί στα χωριά μας γενήκανε από Τούρκους με προέλευση από άλλες περιοχές που κατελάμβαναν αι ρωσικαί μονάδες και τους ξεσπίτωναν» (Κορόνιξα, σ. 417). Για πολλούς από τους οικισμούς αυτούς η προσφυγοποίηση άρχισε από το 1916, όταν υποχρεώθηκαν από τους επελαύνοντες Ρώσους να εγκαταλείψουν τις εστίες τους, να αναζητήσουν προστασία στη ρωσοκρατούμενη από τον Απρίλιο του 1916 Τραπεζούντα, να ακολουθήσουν τους Ρώσους μετά την αποχώρησή τους (τέλη 1917), να βιώσουν τη Ρωσική Επανάσταση και την επικράτηση των μπολσεβίκων και να φτάσουν αποδεκατισμένοι στην Ελλάδα το 1922. Όσο κρατούσε η παραμονή τους στη Ρωσία, «βαυκαλίζονταν» με την ιδέα της Ανεξαρτησίας του Πόντου και, σύμφωνα πάντα με τις μαρτυρίες, «Έφερον υπερηφάνως διαβατήρια του Ελευθέρου Πόντου, τα οποία εξέδιδε η Επιτροπή Απελευθερώσεως του Πόντου» (σ. 377). Απομονώνουμε ενδεικτικά μία από τις «οδύσειες», όπου ο γεννημένος το 1897 πληροφορητής, κάτοικος ενός μικρού χωριού (Λωρία) στην περιοχή της Αργυρούπολης, έζησε σε εφτά σχεδόν χρόνια όσα δεν χωρούν σε ολόκληρη ζωή: Αμελέ ταμπουρού, φυγίστρατος, σύλληψη μετά από κατάδοση «Τούρκων κλεφτών», φυλάκιση στην Κιμισχανά (Αργυρούπολη) σε περίοδο που άρχιζε η σφαγή των Αρμενίων (1915), Στρατοδικείο στη Μπαιπούρτ, αμνήστευση, φούρναρης στην Τραπεζούντα επί ρωσοκρατίας (1916-1917), αναχώρηση με την αποχώρηση των Ρώσων (1917), Βατούμ, Νοβορωσίσκ, επιστροφή το 1919 στην Τραπεζούντα «για να μείνουμε εκεί». Την ίδια χρονιά, μετά το κίνημα του Κεμάλ, αναχώρηση για Ρωσία: Νοβορωσίσκ, Μελιτούπολη Ουκρανίας, Σεβαστούπολη για τέσσερα χρόνια και πάλι Νοβορωσίσκ «και με διαβατήριο του Περσικού Προξενείου, που εξυπηρετούσε και την Ελληνική Κυβέρνηση, μπήκαμε στο ρωσικό βαπόρι “Τσιτσέρ” στο Βατούμ με 1800 άτομα ακόμα

και ήρθαμε στον Πειραιά... μετά μας έφεραν στη Θεσσαλονίκη και έτσι μετά εσκορπίσαμε». Τελευταίος σταθμός στην Ελλάδα το Ωραιόκαστρο της Θεσσαλονίκης (σσ. 470-472).

(γ) Στην κατηγορία αυτή εντάσσουμε οικισμούς που βρίσκονταν εκτός των ορίων του ιστορικού Πόντου και αποτέλεσαν χώρο υποδοχής των εκτοπιζόμενων πληθυσμών ή είχαν μισοερειπωθεί εξαιτίας της μετοικεσίας μεγάλου μέρους του πληθυσμού τους στην Κωνσταντινούπολη (βιλαέτι Ελ Αζίζ). Πρόκειται για περιοχές που το νέο της Ανταλλαγής, «κεραυνός εν αιθρία», έφτασε σ' αυτούς το 1924: «Πού θα πάμε, σε ανθρώπους που δεν τους ξέρουμε και δε μας ξέρουνε, τι γλώσσα θα μιλούμε, πώς θα μπορούμε σε πλοίο, σε θάλασσα μέσα, τι θα γίνουμε!» Αντιδράσεις αναμενόμενες από ανθρώπους που μοιράζονταν τη φτώχεια τους πορευόμενοι ειρηνικά με τους αλλόθρησκους γείτονές τους, οι οποίοι τους αποχωρίζονταν με ανάλογα αισθήματα: «Θα 'ρθετε πάλι μια μέρα, ούτε σεις κάνετε χωρίς εμάς, ούτε εμείς χωρίς εσάς...» (σ. 650). Το ίδιο πνεύμα χαρακτηρίζει και τους κατοίκους κάποιων από τους οικισμούς της περιοχής της Άγκυρας που δεν εκτοπίστηκαν οί ίδιοι. Την ειρηνική συμβίωσή τους με συντοπίτες τους μουσουλμάνους διατάραξε η άφιξη των εκτοπιζόμενων ομόθρησκών τους: «Τους βάλαμε να καθήσουν στο σχολείο μας ... σχεδόν εμείς τους ταΐζαμε». Δεν απέφυγαν ωστόσο και οι ίδιοι τη διασάλευση της «τάξης» την περίοδο του Κεμάλ και τις επιθέσεις «ληστών» που μοιράζονταν τα κέρδη με τους «τζανταρμάδες» (σσ. 243-244, ποντιόφωνος οικισμός Ποσίκ).

(δ) Τέλος αναφερόμαστε στις δεκάδες οικισμών που δημιουργήθηκαν από Έλληνες μετανάστες στις περιοχές Καρς και Αρταχάν, όταν οι τελευταίες «παραχωρήθηκαν» (Συνθήκη Βερολίνου 1878) για σαράντα χρόνια στη ρωσική αυτοκρατορία, μαζί με την περιοχή του Βατούμ. Όπως είναι γνωστό, οι περιοχές αυτές, εκτός του Βατούμ, επιστράφηκαν στην οθωμανική αυτοκρατορία τον Μάρτιο του 1918 με τη Συνθήκη Μπρεστ-Λιτόφσκ. Τις περιοχές αυτές άλλωστε είχαν ήδη εγκαταλείψει τα ρωσικά στρατεύματα με την έκρηξη της Ρωσικής Επανάστασης, γεγονός που είχε ως αποτέλεσμα το ξέσπασμα ένοπλων συγκρούσεων μεταξύ Γεωργιανών, Αρμενίων και Αζέρων για την κάλυψη του κενού. Αντιμέτωποι με έναν αγώνα που αισθάνονταν ότι δεν τους αφορούσε και υπό την απειλή των τουρκικών στρατευμάτων που επέλαυαν, οι Έλληνες του Καυκάσου αποφάσισαν να εγκαταλείψουν την πρόσκαιρη, όπως αποδείχθηκε, καυκάσιανή πατρίδα. Οι περισσότεροι κατέληξαν στα ρωσικά λιμάνια του Βατούμ και του Πότι, όπου περίμεναν τα πλοία που θα τους μετέφεραν στην Ελλάδα (1919-1921). Αποτέλεσαν, κατά κάποιο τρόπο, τους προπομπούς της εξόδου των Ελλήνων της υποχρεωτικής «Ανταλλαγής» (1922-1924). Αντιπροσωπευτική για την τελευταία κατηγορία είναι η χειρόγραφη μαρτυρία του Ηρακλή Κιλλαχίδου «Το ξερριζωμα του Σιντισκόμ» (σσ. 669-674), με την οποία κλείνει και ο τόμος της Εξόδου.

Για πολλά μέλη της οικογένειας των πληροφορητών η οδύσσεια της

Εξόδου τερματιζόταν τραγικά είτε κατά τη διάρκεια του ταξιδιού στην «πατρίδα» είτε κατά τη διαδικασία της καραντίνας με την είσοδο σε ελληνικό λιμάνι: «Στην καραντίνα της Μακρονήσου έγινε μεγάλη καταστροφή. Την ημέρα πέθαιναν εκατό-εκατόν πενήντα άτομα. Είχε κάπου δεκάξι χιλιάδες κόσμο... Και κάθε τόσο έρχονταν καινούργιοι. Οι αρρώστιες θέριζαν» (σ. 395). Οι ίδιες ανυπολόγιστες απώλειες καταγράφονται και στην καραντίνα του Καραμπουρνού στη Θεσσαλονίκη: «Μια μάνα έθαψε έξι παιδιά της» (σ. 406). Για τους «τυχερούς» που επιβίωσαν άρχισε η οδύσεια σε αναζήτηση τόπου για εγκατάσταση, στέγαση και εξασφάλιση του επιούσιου.

Ο προσεκτικός αναγνώστης της Εξόδου θα θέσει και θα βρει απαντήσεις σε ερωτήματα σχετικά με τις πορείες εξόντωσης, τη ζωή στα βουνά, το αντάρτικο, το πρόγραμμα του Κεμάλ και τον τρόπο υλοποίησής του, τον τρόπο υλοποίησης της «Ανταλλαγής» και το κόστος σε ανθρώπινες ζωές, όπως τα κατάλαβαν και τα βίωσαν οι πρόσφυγες. Θα αντιληφθεί καλύτερα τη διάκριση που κάνουν οι πληροφορητές ανάμεσα στους δικούς τους Τούρκους/μουσουλμάνους γείτονες και κάποτε συγγενείς και τους έξω, αυτούς δηλαδή, ατάκτους ή όργανα της «τάξης», που βρίσκονταν στην υπηρεσία της πολιτικής εξουσίας. Θα κατανοήσει επίσης τα αισθήματα των προσφύγων για ό,τι άφησαν πίσω τους. Θα διαπιστώσει, πιστεύω, ότι ο τρόπος με τον οποίο εγκατέλειψαν τη μικρασιατική/ποντιακή τους κοιτίδα και, κατά δεύτερο λόγο, οι συνθήκες ζωής τους στην Ελλάδα επέδρασαν καταλυτικά στη διαμόρφωση των αναμνήσεων και των συναισθημάτων τους: «Διψούσαμε για Ελλάδα. Ύστερα από τόσα βάσανα που υποφέραμε, πώς να λυπηθούμε που φύγαμε; Τί να πονέσουμε; Τα σπίτια; Είχαν γίνει στάχτη. Τις εκκλησίες, τα σχολεία; Δεν άφησαν τίποτε. Τα έκλεψαν, τα ρήμαξαν. Τα κάψανε, τα γκρέμισαν» (σ. 199). Γίνεται ελπίζω εύκολα αντιληπτό ότι η μαρτυρία ανήκει σε πρόσφυγα από το Δυτικό Πόντο. Αντίθετα, νοσταλγία για έναν χαμένο παράδεισο αναδύεται από το παράθεμα που ακολουθεί. Ανήκει σε μία από τις ελάχιστες γυναίκες πληροφορήτριες, που κατοικούσε και εργαζόταν σε τούρκικο τσιφλίκι (οικισμός Χαβζούλ, περιοχή Σεμπίν Καραχισάρ): «Μακάρι να ήμασταν στην πατρίδα μας, παρά εδώ, Εκεί έξι μήνες το χρόνο δουλεύαμε· τους άλλους έξι μήνες διασκεδάσαμε· γλέντι, φαγοπότι. Εδώ δουλεύουμε, δουλεύουμε συνέχεια ως τώρα και δεν έχουμε ένα σπιτάκι δικό μας να στεγαστούμε» (σ. 581).

Παρόλο που πολλές από τις μαρτυρίες, χειρόγραφες ή προφορικές, που υπάρχουν στο Αρχείο του ΚΜΣ έχουν αξιοποιηθεί από ερευνητές, ο λόγος της Εξόδου που απευθύνεται και στο ευρύτερο αναγνωστικό κοινό διατηρεί, με την αμεσότητά του, τη μοναδική αξία του. Η μικροϊστορία δίνει την άλλη διάσταση της ιστορίας των αρχείων, των εγγράφων, των υπομνημάτων, των γεγονότων, πέρα από το ηρωικό, τα οράματα αλυτρωτισμού, τον μεγαλοϊδεατισμό για τους πατριώτες και παράλληλα το κυνήγι επιρροής

επικράτησης των ισχυρών με στόχο το κέρδος. Η άλλη ιστορία λοιπόν, των «ταπεινών και καταφρονεμένων» κατά την εύστοχη έκφραση του Τενεκίδη (*Η Έξοδος*, τ. Α', σ. ιη'), αυτών που υφίστανται τις επιπτώσεις από τις επιλογές κάθε εξουσίας. Από την άποψη αυτή αισθανόμαστε πόσο πιο πλήρης θα ήταν η ιστορία μας, αν θα διαθέταμε παράλληλες διηγήσεις των μουσουλμάνων γειτόνων, αυτών που με αγάπη και ευγνωμοσύνη μνημονεύουν οι Έλληνες πληροφορητές μας, αλλά και των μουσουλμάνων (ιδιαιτέρως των ελληνόφωνων) που ήταν υποχρεωμένοι να εγκαταλείψουν την Ελλάδα, όπως αυτή που αλιεύθηκε στις σελίδες της *Εξόδου*. Η πληροφορία ανήκει σε Έλληνες τουρκόφωνους πρόσφυγες εγκατεστημένους στο Βαθύλακκο Κοζάνης, όπου για λίγο διάστημα συνοίκισαν με υπό ανταλλαγή ελληνόφωνους μουσουλμάνους: «Εμείς που ξέραμε τα τουρκικά δεν μπορούσαμε καλά καλά να συνεννοηθούμε μαζί τους. Αυτοί όλο ελληνικά μιλούσαν. Πολλή στενοχώρια είχανε που θα φύγουν... “Ματζίρηδες θα γίνουμε”, λέγανε, “σε ξένο τόπο θα πάμε. Εμείς τι ξέρουμε από Τουρκία; Ούτε τη γλώσσα τους δεν ξέρουμε”» (σ. 208).

Έστω εις ενθύμησιν των 1457 οικισμών του Πόντου, στους οποίους ήταν εγκατεστημένοι Έλληνες πριν από την Έξοδο. Εις ενθύμησιν των πληροφορητών, αλλά και των συνεργατών του ΚΜΣ που από τα τέλη της δεκαετίας του 1940 δέχονταν την κατάθεση ψυχής των προσφύγων πρώτης γενιάς, σας συνιστώ να διαβάσετε ή, αν το έχετε ήδη κάνει, να ξαναδιαβάσετε τα συναισθηματικά φορτισμένα, με νηφάλιες ωστόσο επισημάνσεις, Προλεγόμενα (σσ. 17-22) του Octave Merlier στον τόμο *Ο τελευταίος Ελληνισμός της Μικράς Ασίας*, Έκθεση του Έργου του Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών (1930-1973), Αθήνα 1974, να περάσετε στη σ. 45, στην ιστορία της εκκλησίας της Μαρίνας της χριστιανής και του μουσουλμάνου γιου της Γιαούρ Αλή, και να σταθείτε στη διαπίστωση (σ. 46): «Μια βιβλιογραφική έρευνα στις δύο χώρες θα μας έδινε μια ακριβή εικόνα της συμβίωσης. Θα έβλεπε κανείς χωρίς αμφιβολία ότι όλες οι αγριότητες οφείλονται στον πόλεμο και την επιθετική και εκδικητική πολιτική [...] Απεναντίας οι σκληρές φιλίας και αδελφοσύνης μεταξύ των ανθρώπων, είναι τρανές αποδείξεις πώς ούτε η γλώσσα, ούτε η θρησκεία, ούτε καν ο πατριωτισμός, αποτελούν εμπόδια για να ενώνονται οι άνθρωποι». Είμαι σίγουρη ότι στην ίδια διαπίστωση θα καταλήξουμε, όταν στοχαστικά ανατρέξουμε στις μαρτυρίες και του τρίτου τόμου της *Εξόδου*.